

ЕЛЕМЕНТИ СЕКСУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В ТОТЕМІЧНИХ ОБРЯДАХ І ТВАРИННОМУ КУЛЬТІ

Досліджуються елементи статевої культури у світогляді первісної людини на основі порівняння із циклом обрядів ведмежего свята в народів Сибіру та Далекого Сходу.

Ключові слова: *сексуальна культура, статеве табу, тотемізм.*

Исследуются элементы половой культуры в мировоззрении первобытного человека на основе сравнения с циклом обрядов медвежьего праздника у народов Сибири и Дальнего Востока.

Ключевые слова: *сексуальная культура, половое табу, тотемизм.*

The elements of sexual culture are investigated in the world view of primitive man by comparing to the cycle of ceremonies of bear holiday at the people of Siberia and Far East.

Key words: *sexual culture, sexual taboo, totemism.*

У різноманітних культурних спрямуваннях аспект сексуальності й тілесності, який називається сексуальною культурою й не зводиться лише до культури статевих стосунків¹, є найменше вивченою цариною культурологічних наукових досліджень. Тому цілком логічно, що студіювання цього аспекту слід розпочинати з найдавніших часів, початкових етапів розвитку людства, щоб віднайти складові сексуальної культури в міфології, релігії, світогляді. Саме це є метою дослідження й саме в цьому полягає його актуальність. На жаль, реконструювати світогляд древньої людини сьогодні можна лише за допомогою археологічних знахідок, писемних джерел та наявних наукових досліджень, використовуючи історично-порівняльний метод, який доводить, що розвиток різноманітних суспільств відбувається з надзвичайною подібністю.

Е. Б. Тайлор тотожні мотиви в міфологічному та релігійному світогляді різних народів, побутування однакових фольклористичних сюжетів у етносів, які ніколи між собою не взаємодіяли, пояснює таким чином: «Як одноманітність, так і постійність можна простежити, без сумніву, з одного боку, в загальній схожості природи людини, з іншого боку, в загальній схожості обставин її життя. Особливо зручно вивчати їх шляхом порівняння суспільств, що знаходяться приблизно на однаковому рівні цивілізації» [7, с. 21]. Отже, зрозуміти світогляд і сенс обрядів наших далеких предків ми можемо, по-

---

¹ Визначення та обґрунтування терміна «сексуальна культура» наведені в статті Кухаренко О. О. Сексуальна культура та правомірність використання цього терміна в культурологічних дослідженнях / О. О. Кухаренко // *Культура України: зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2012. — Вип. 38. — С. 94—104.

рівнявши їх із обрядами народів, що перебувають на значно нижчому й навіть примітивному рівні розвитку.

Найдавнішим віруванням, що дійшло до нас із часів палеоліту, вчені вважають тотемічний культ звіра. Основою для такого твердження є ритуальні ведмежі кладовища, знайдені в печерах Альп, Північного Причорномор'я та Кавказу. Утворилися вони близько 40 тис. років тому, що припадає на час муст'єра, середнього палеоліту чи давньої кам'яної доби, коли землю населяли неандертальці. Цікаво, що до захоронення належали не цілі ведмежі скелети, а лише черепи та кістки лап. Це саме ті частини туші звіра, на які поширювалося табу: вони не вживалися в їжу, не використовувалися з іншою метою, а підлягали похованню, оскільки були пов'язані з давньою міфологією й тотемізмом як однією з ранніх релігій.

Тотемізмом учені називають віру в спорідненість певної групи людей із якимось видом тварин чи рослин, а також пов'язані із цією вірою обряди та церемонії [6, с. 27]. Тотем є прабатьком усієї родини, а також ангелом-охоронцем і помічником. Осіб одного тотема об'єднує священна заборона (табу) на вбивство тотемного звіра та на вживання його м'яса [8, с. 330].

Таким чином, стає зрозумілим зміст казки про ведмеда, який уночі на дерев'яній нозі приходить до діда, що відрубав йому лапу, та баби, що варить з неї м'ясо і пряде шерсть. У результаті порушники давнього табу жорстоко покарані, оскільки лапа має бути похована, а не використана як м'ясо, шерсть чи з якоюсь іншою метою.

Щоб зрозуміти практичну складову світогляду неандертальців, слід залучити широкі етнографічні дослідження так званого ведмежого свята в багатьох народів Сибіру та Дальнього Сходу — айнів, евенків, кетів, мансі, нівхів, ороків, орочів, хантів, уде та інших, які знаходяться на достатньо примітивному рівні розвитку. Використовуючи історично-порівняльний метод, учені намагалися співставити їх світогляд зі сприйняттям світу нашими далекими предками часів середнього палеоліту. Таким чином, з одного боку, можна віднайти аналогічні чи дуже схожі мотиви в цьому напрямі у двох, розділених значною різницею в часі, народів. А з іншого, є основа з повною відповідальністю стверджувати, що названі етноси ще зберегли відголоски міфологічного мислення давніх мисливців. Також етнографи зазначають, що в усіх народів Євразії та Північної Америки на певному етапі їхнього розвитку існували єдині уявлення й обряди, пов'язані з ведмедем.

Ведмеже свято являє собою «комплекс обрядів, пов'язаних із полюванням на ведмеда, з білуванням його туші, з використанням у їжу його м'яса, з «похованням» його черепа та кісток» [2, с. 78]. Справа в тому, що головними атрибутами тварини є голова та кістки, оскільки люди, вбивши ведмеда, «не роблять йому насправді ніякої шкоди. Айни цілком переконані, що будь-яка тварина після смерті відроджується. Не можна лише викидати його голову. А ведмежа...

підє до своїх рідних, що, звичайно, може завдати будь-кому лише великого задоволення» [5, с. 145].

Оскільки нас у комплексі обрядів цікавить усе, пов'язане із сексуальною культурою, ми не будемо детальніше зупинятися на аспектах свята, які не належать до цього спрямування. Але ми жодним чином не сумніваємося, що статеве питання в культурі, присвяченому розмноженню тварин, є очевидним. До виникнення землеробства, в осмисленні якого статевий акт пов'язували із засіванням ниви насінням — основою майбутнього врожаю, мисливські племена переносили його на приплід звірів, що був головним промислом і чи не єдиним шляхом до виживання. А приплід мислився лише завдяки статевоу актові, без якого неможливий процес народження.

Ведмеже свято широко досліджене, однак дослідження ці дуже неоднозначні. Що ж стосується елементів статевого питання, загальновідомо, як до цього ставилися науковці в Російській імперії та особливо Радянському Союзі. Незважаючи на такий підхід, слід відзначити два найгрунтовніші дослідження, опубліковані в 1914 та 1948 рр., що належать Броніславу Пілсудському й Борису Васильєву. Ці автори не оминули спрямування, яке нас цікавить, що, з одного боку, свідчить про сумлінність дослідників, а з іншого — про те, наскільки тісно пов'язані вірування й обряди із сексуальністю та сексуальною культурою.

Передусім зупинімося на ставленні людей до статевих органів ведмедів — головних дійових осіб свята. Якщо не зважати на суто практичне застосування, коли висушену матку ведмедиці використовували як ліки під час пологів, то можна відзначити, що в різних народів таке ставлення не є однотайним: айни під час поховання залишків тварини статевий член ведмедя, як і матку самки, загортали в стружки й вішали на стояче інау (заstrужені палички, які правлять за прикраси та жертвопринесення) [5, с. 152]; евенки підвішували статеві частини, разом із черепом і очима, на дереві (на їх думку, саме ці органи необхідні для відродження тварини); кети клали їх до спеціального ящика; м'ясо ведмежего члена на святі їли старі орочі, а залишені фалоси вони зберігали у зв'язці реліквій; нівхи й ороки одягали шкіру статевих частин ведмедиць на дерев'яні фігурні ложки та на ручки ритуальних ножів, якими різали м'ясо на святі; в айнів і гіляків виготовлялися фігурки, що обгорталися шерстю зі статевих органів ведмедів і уособлювали душі вбитих тварин; представники народності уде з кісточок ведмежих членів виготовляли амулети, які мали зцілювати жінок від безплідності та допомагати при пологах [2, с. 87].

Свого часу дослідник Далекого Сходу Володимир Арсенєв надав музею Інституту антропології та етнографії АН СРСР берестяну посудину, привезену від уде, що мешкали на березі річки Самарги в Приморському краї. Вона обвішана ведмежими, як повідомляє сам дослідник, ossa penis [3, с. 8]. Ідеться про кісточку, що в науці зветься

«бакулюм» і формується в сполучних тканинах статевого члена тварини.

Сам Арсен'єв записав легенду про походження всіх уде від шлюбу ведмедя та жінки. Коли ведмідь-родоначальник був смертельно поранений стрілою брата своєї дружини, він наказав, щоб жінки ніколи не спали на його шкурі, зберігали вказані кісточки та передавали їх спадкоємницям за жіночою лінією [1, с. 174]. Б. Васильєв зазначає, що такі ж кісточки, просвердлені для підвішування, були виявлені на розкопках Піжемського городища в Кіровській області, яке, згідно з археологічними даними, почало заселятися з II—VII ст. н. е. [2, с. 87]. Отже, схожі вірування існували в різні часи й у різних народів. І подібних паралелей між тотемними уявленнями часів палеоліту та тваринним культом сучасних мисливців безліч. Є й такі, що стосуються статевого аспекту, як у цьому разі.

«Такі частини тіла, — пише З. Соколова, — як вуха, язик, шкіра з носа, статеві органи ведмедя, відрізані й особливим чином зберігалися (найчастіше їх вшпалю в спеціальному місці)» [6, с. 72]. Усі ці факти свідчать про те, що до статевих органів тотемних тварин ставилися з повагою, оскільки вони мали неабияке значення для самого факту «відродження» ведмедів. Тут слід зазначити, що, вбиваючи ведмедя, люди переконані, що він сам цього хоче, що смерть йому не страшна, оскільки після смерті він «воскресає і повертається до себе додому, навантажений до того ж усілякими дарами...» [4, с. 92]. Там він має розповісти, як побожно до нього ставилися люди, й у подальшому сприяти розмноженню звіра та вдалому полюванню, а також прислати замість себе наступного року ведмежатко.

Як зазначає Б. Пілсудський, який досліджував свято айнів на Сахаліні, народ цей перебуває на найнижчому щаблі розвитку людства, коли потреба в розвагах надзвичайно сильна [5, с. 144]. Таким чином, можна пояснити й заходи інших народів, що являють собою релікт давніх фалічних обрядів, які «покликані забезпечити збереження та розмноження тварини. Вони виражаються в особливому ритуальному ставленні до статевих органів ведмедя, у використанні під час танців спеціально зроблених дерев'яних фалосів, у виконанні сценок еротичного характеру, а також пісень і танців нескромного змісту...» [6, с. 73].

У салімських остяків на ведмежому святі виконувалися пантоміми під музичний акомпанемент. У них зображали ведмедя в різні моменти його життя: на полюванні за здобиччю, під час зустрічі з мисливцем чи залицання до ведмедиці. Дослідниця вважає, що виконання сцен еротичного характеру відзначається значним реалізмом. Однак це не бентежить жінок і дівчат, які присутні на святі. І виправданням цьому є надзвичайна серйозність і важливість обряду в очах глядачів [9, с. 84]. Звичайно, що під важливістю слід розуміти два найголовніші мотиви, однакові й для сучасних мисливців,

і для представників палеоліту: вдале полювання та примноження чисельності звірів, які являють собою промисловий об'єкт.

Цілком зрозуміло, що приплід тварин мислився винятково через статевий акт, якому й присвячувалися деякі обряди ведмежого свята. Переважно це були інсценізації та імітування сексуальних дій. Долгани імітували акт із тушею вбитого звіра. Евенки проводили ритуальні церемонії із членом ведмедя. А після складання черепа та кісток в анатомічній послідовності, чоловіки валили скелет на землю й також зображали статевий акт. Учені, проводячи паралель між святом ведмедя та білухи — китоподібного морського ссавця, вказують, що в коряків жінки під час танцю рухалися так, начебто вони віддавалися тварині й при цьому промовляли: «Дорогий гість прийшов» [6, с. 73]. Фалічні обряди, еротичні сценки, імітація сексуальних дій і поважне ставлення до статевих органів тварини — усе це говорить про відродження тотемічного предка й серйозне чи навіть побожне ставлення до перелічених елементів тваринного культуру.

Імітація статевого акту й запліднення дозволяють пов'язувати означені обряди не лише з тотемічними віруваннями, а й з магією, яка, на думку Фрезера, є архаїчнішою попередницею релігії. Ідеться про закон подібності: подібне викликає подібне, — на якому основана гомеопатична чи імітативна магія. Іншими словами, все, що намагаються імітувати на ведмежому святі його учасники (жерці), має відбутися насправді й сприяти розмноженню тварин.

Суто психологічне сприйняття учасниками свята імітативних обрядів як магічних З. Фрейд пояснив так: «Із часом психічний акцент переноситься від мотивів магічних дій на їх засоби й на самі дії. Можливо, правильніше сказати, що на цих засобах їй (примітивній людині — О. К.) стає очевидною переоцінка її власних бажань. Здається, що саме магічна дія, завдяки своїй схожості з бажанням, призводить до його здійснення» [8, с. 413].

Цікаво, що ведмеже свято так ніколи й не було розглянуте з точки зору фрейдизму чи психоаналізу, а тим часом такий погляд пояснює деякі дуже важливі речі. Ідеться про працю «Тотем і табу», опубліковану Зигмундом Фрейдом 1913 р. і присвячену проблемам психології первісної культури та релігії. Більше того, поки що ніхто так і не зміг переконливіше пояснити протиріччя або, згідно з термінологією Фрейда, амбівалентність між убивством і поїданням тварини на тотемному святі та священною забороною того й іншого.

Коротко фрейдівська концепція така. На початку свого існування люди жили ордою, якою керував батько. Сини підкорялися батькові, а той один володів усіма жінками. Тих, хто намагався повстати проти вожака, він виганяв з орди. Синів не влаштовувала така перспектива, тому одного разу вони об'єдналися проти батька, вбили та з'їли його. Але почуття вини, яке відрізняє людину від тварин, приводить братів до розкаяння. Як результат, вони не бажають користуватися жінками, що належали батькові.

Те, що свого часу не міг пояснити Фрейд, а саме протиріччя між статевим інстинктом і відмовою від його задоволення, Ю. Бородай тлумачить таким чином. Сексуальний акт і смерть тих, хто зазіхав на самок усередині власної групи, злилися в одне цілісне сприйняття й стали тотожними. І щоб припинити самовбивчу практику, самці мали відмовитися не лише від проявів статевого інстинкту, а й від прямої символіки в мові та від оголеності, надягнувши пов'язку на стегна [10, с. 158].

Процес заміщення (достатньо важливий аспект у концепції психоаналізу) замість батька обирає тварину, яка заміняє собою вбитого та з'їденого і стає тотемом. Таким чином, завдяки внутрішньому самообмеженню виникають два головні табу тотемізму: не вбивати тотем і не мати з ним сексуальних зносин. Але тотем об'єднував усіх членів родини й тому було заборонено позбавляти життя та вступати в статеві стосунки з усіма представниками свого племені. Так, згідно з Фрейдом, у процесі каяття в людини з'являється почуття совісті, якого позбавлені представники тваринного світу, народжується культура, а на зміну ендогамії приходить екзогамія.

Що ж стосується тотема, то на нього заборонено було полювати, йому поклонялися, його вшановували як прабатька роду. Але щороку існував один день, коли влаштовувалося тотемне свято. І в програмі такого свята було й убивство тотема, й уживання його м'яса, й оргія з інцестуальними зносинами між членами однієї родини. Причому кожен зобов'язаний був робити те, що зазвичай заборонялося й навіть суворо каралося. Далі наставало каяття й плем'я цілий рік до наступного свята вшановувало головні табу тотемізму. Так коротко та дещо спрощено можна охарактеризувати концепцію Фрейда.

В основі сучасного нам ведмежого свята — також убивство тварини, якій поклоняються, — прообразу тотема. А що ж відбувається всередині родини, з точки зору стевих зносин? Для розуміння цього питання розглянемо досить детальний звіт Броніслава Пілсудського про ведмеже свято в айнів. Автор пише, що «під час ведмежого свята фривольні зносини двох статей суворо заборонені... Виконується це з усією строгістю, тому що глибоко вкоренилася віра, що порушення цього правила буде виявлене самим ведмедем. У момент, коли йому буде сказане прощальне слово, він проявить у такому разі видиме для всіх статеве збудження, й господарі будуть присоромлені перед усім народом» [5, с. 102].

Після того, як ведмеда було вбито, автор звертає увагу, що учасників «тепер уже ніщо не втримувало в рамках помірності, й питво передбачалося нестримне. Проїшло не більше години, а вже всі поголовно були веселі. Примушували пити й жінок, особливо танцюючих; діставалося «саке» й дітям. Крик був неуявний і зовсім заглушав горлові звуки танцівників» [5, с. 127].

«Дівчата й нестарі ще жінки раз у раз входять і виходять на вулицю вдвох, утръох. У сьогоднішній день, коли в усіх чоловіків

скаламутилося в голові, небезпечно з'являтися одній на маловідвідуваній вулиці. Легко може статися, що якийсь напівп'яний гість підстереже перехожу й... затягне в кущі. Щоб убезпечити себе від насилля, деякі найгарніші дівчата мають дещо на зразок охоронців із числа своїх найближчих кузенів». Але незважаючи на це, як запевняє далі автор опису ведмежого свята, жодне з них «не обходиться без того, щоб не виникла так звана «мат-оруспе», тобто справа про жінку. На ґрунті такої підозри й побоювання за порушення подружньої вірності нерідко відбуваються скандали» [5, с. 130].

А ось як описується те, що трапляється після заходу сонця: «Двері в юрті лянули, й квапливими нервовими кроками вийшла із сіней молода дівчина з берестяним відерцем у руках. Відійшовши дещо від житла, вона зупиняється, оглядається навколо й майже бігцем прямує до комори. Із-за кущів бузини вискакує силует і негайно зникає, а з ним щезає й гнучка фігура дівчини. Із кожної юрти вибігали жіночі фігури до коханців, що очікували їх у домовлених місцях. Останні готові були з'їсти холодну вечерю чи залишитися без неї, ніж пропустити можливість таємного нічного побачення» [5, с. 133].

Тут достатньо зрозуміло й очевидно простежується паралель між тотемним святом часів палеозою із ведмежим на Сахаліні початку ХХ ст. Поки ведмідь (прообраз тотемної тварини) ще не вбитий, існує сувора заборона на статеві зносини навіть між подружжями. Але після вбивства все докорінно змінюється: дорослі, підігріті дією алкоголю, повністю віддаються думкам про статеві зносини та діям щодо задоволення сексуальних потреб. Ще одним доказом таких змін стосовно сексу є згадка З. Соколової про те, як обряди хантів та мансі характеризуються «свободою відносин між статями під час свята» [6, с. 72—73]. Автор указує, що відбувається це лише в цей період. Отже, протягом усієї життєдіяльності цих народів такої свободи не існує.

Цю ж думку можна підтвердити й символікою багатоденного свята в айнів. Ідеться про ножі й шаблі, які господарі та гості приносять на свято. Етнограф пише, що в ніч перед убивством ведмедя «біля пояса кожної [жінки] висіли порожні піхви. Ножі цієї ночі повинні бути витягнуті... використання ножів цього вечора взагалі заборонене...» [5, с. 103]. Але на ранок, коли ведмідь має бути приведеним на спеціально облаштований майданчик, усе змінюється: «Поки жінки вдягали дітлахів, чоловіки виносили з юрти до лобного місця ті шаблі й старі сагайдаки, що висіли вночі на стінці» [5, с. 108].

Причому таке зауваження може слугувати доказом того, що шабля чи ніж є уособленням статевого члена, піхви — уособленням вагіни (в перекладі з латини «вагіна» означає не що інше, як «піхви» або «футляр»), а входження зброї до піхов є символом статевого акту. Не можна заперечувати, що в народів на примітивному рівні розвитку символіка виражена значно вагоміше й має неабияке практичне значення. Свідченням цьому є це одна цитата з Пілсудського:

«Тугусі» (високий стовп з ялини чи ялиці — О. К.) очищається від гілок і кори. Перед установкою до кінців розвилки прив'язуються «інау», до яких кріпляться: до одного — серезки зі скручених стружок, до іншого — кульки зі стружок. Перше «інау» прив'язується до коротшого відрігу, який називають жіночим, а інше з кульками — до вищого, чоловічого». [5, с. 109]. Такий приклад наочно доводить, що наше припущення щодо символіки статевих відносин на святі є цілком обґрунтованим.

І останній момент, на якому слід зупинитися, стосується взаємозв'язку між тотемною релігією та екзогамією, коли чоловіки почали шукати собі наречених не всередині свого племені, а в чужих родах, представниці яких належали до інших тотемів. Тут ми звертаємося до другого найголовнішого табу, що існувало в примітивних суспільствах поряд із заборонаю вбивства тотема — не вступати в статеві зносини з тотемом. Як уже зазначалося, кожен чоловік під тотемом розумів усіх жінок і дівчат свого племені. Цікаво, що ця заборона, можливо дещо трансформована, існує в народів, які вшановують культ звіра.

В евенків ведмідь вважається молодшим братом матері. Міф розповідає про шлюб евенкійської дівчини та ведмеда, який її викрав. Ведмідь зустрів її брата й, помираючи від його стріли, зізнався евенку, що він його зять, наказавши надалі лише зятю знімати з нього шкуру та хоронити [6, с. 64].

Цікавішим з точки зору екзогамії є подібний сюжет легенди, записаної В. Арсеньєвим від представників народності уде, який ми вже наводили. Там ведмідь, помираючи, наказує, щоб жінка ніколи не спала на його шкурі, берегла кісточку його статевого члена та (що для нас найпоказовіше) передавала її потомству за жіночою лінією.

Айнські та нівхські міфи розповідають про перетворення викраденої жінки на ведмедицю біля роздвоєного дерева (саме його символізує тугусі) й не інакше, як через статевий акт. У результаті плодом цього зв'язку є ведмежатко, вшіймане для ведмежого свята [2, с. 98]. Таким чином, стає цілком зрозуміло, що тварина ототожнюється з усіма членами роду та сприймається ними як найближчий родич. Це накладає на плем'я певні зобов'язання.

Б. Васильєв, розкриваючи тему обмеження для жінок у споживанні ведмежого м'яса, пише: «Ці обмеження були суворішими для жінок свого роду й менш суворими для жінок, узятих із інших родів. Так, згідно з ороцьким ведмежим міфом, передні ноги слід їсти дружині господаря ведмеда, в той час як для «сестер», тобто для жінок свого роду, вся передня частина ведмежої туші була забороненим м'ясом» [2, с. 90].

Легенди, подібні до згадуваних, зустрічаються майже в усіх народів, які вшановують культ звіра як свого прабатька й засновника роду. Описуючи звичай удегейців, В. Арсеньєв указує: у них збереглися яскраві пережитки групового шлюбу, який полягав у тому, що

чоловіки брали собі жінок лише з материнського роду і ні в якому разі з роду батька [1, с. 164]. Це підтверджує, що тотем ведмеда пов'язаний із материнським родом і сягає глибокої давнини, саме того часу, коли пошуки нареченої всередині роду були змінені на екзогамний шлюб.

Усе це доводить наявність сексуальної культури як складової світогляду первісних людей і надає певних основ для подальших досліджень трансформації сексуальності в уявленнях про навколишній світ під час переходу від мисливства до землеробства.

Список літератури

1. Арсеньев В. К. Лесные люди — удэгейцы / В. К. Арсеньев // Сочинения. — Т. 5. — Владивосток : Примиздат, 1948. — С. 137—188.
2. Васильев Б. А. Медвежий праздник / Б. А. Васильев // Советская этнография. — 1948. — № 4. — С. 78—104.
3. Иванов С. В. Медведь в религиозном и декоративном искусстве народностей Амура / С. В. Иванов // Памяти В. Г. Богораза: сборник статей. М.—Л. : АН СССР, 1937. — С. 1—45.
4. Крейнович Е. А. Медвежий праздник у кетов / Е. А. Крейнович // Кетский сборник: мифология, этнография, тексты. — М. : Наука, 1969. — С. 6—112.
5. Пилсудский Б. О. На медвежьем празднике у айнов о. Сахалина / Б. Пилсудский // Живая старина. — Вып. 1—2. — 1914. — С. 67—162.
6. Соколова З. П. Культ животных в религиях / З. П. Соколова. — М. : Наука, 1972. — 216 с.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор : [пер. с англ.]. — М. : Политиздат, 1989. — 574 с.
8. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному; Страх; Тотем и табу: Сборник / Пер. с нем. Я. М. Когана, М. В. Вульфа. — Мн. : ООО «Попурри», 1998. — 446 с.
9. Харузина В. Н. Примитивные формы драматического искусства / В. Н. Харузина // Этнография. — 1927. — № 1. — С. 57—85.
10. Бородай Ю. М. Эротика — смерть — табу: трагедия человеческого сознания / Ю. М. Бородай. — М. : Гнозис, 1996. — 416 с.

Надійшла до редколегії 12.01.2013 р.